

Den akademiska avhandlingen – en föga visionär historia

Bo Lindberg, professor i idé- och lärdomshistoria

Den akademiska avhandlingen är inte det ideala exemplet på Humanistdagarnas tema, vision och verklighet. Visserligen har ofta doktorander visioner av vad deras avhandlingar skall bli för någonting, visioner som i regel mals ned till beskedligare och akademiskt hanterliga projekt av handledare, ekonomiska ramar och individens självbevarelsedrift. På det individuella planet finns alltså motsättningen mellan vision och verklighet. Men generellt, om vi ser till den akademiska avhandlingen som strukturellt fenomen, finns inte mycket av visioner. Det akademiska avhandlingsväsendet är en trög ordning. Det förändras långsamt, och när det förändras sker det under intryck av andra faktorer och omständigheter – ny teknik, meriteringsregler och liknande – än de visioner som inspirerat universitetsideologernas reformer. Den akademiska avhandlingen är en slutprodukt av den akademiska kvarnen och påverkas mer av praktiska omständigheter och förändringar inom kvarnen än av idéer om hur kvarnen skall vara inrättad.

Ursprunget

Avhandlingens historia är lång, i princip sammanfaller den med universitetens historia. Benämningen avhandling kommer dock först på 1800-talet; dessförinnan, när det lärda språket var latin, var ordet *dissertatio*, en term som i svensk form, *dissertation*, fortfarande används, särskilt av biblioteksfolket. Men också ordet *disputatio* förekom. Ordet *disputatio* betydde då som nu akten där avhandlingen försvaras, men det kunde också betyda själva texten. Detta pekar på avhandlingsväsendets uppkomst i de medeltida universiteten, ytterst i skolastiken och dess specifika metod att argu-

mentera för och emot uppställda teser. Dessa teser annonserades i förväg. I slutet av 1400-talet gjorde boktryckarkonsten det möjligt att trycka teserna. Detta är ursprunget till avhandlingen; man tryckte teserna och dessutom på ett försättsblad vem som skulle vara respondent, opponent resp. preses, dvs. ordförande för disputationensakten. Avhandlingen var alltså från början ett slags programblad för det intellektuella tornerspel som en disputation utgjorde.

Så småningom började man utveckla teserna också i skrift, vilket var ett steg mot längre texter och även mot ett större mått av skriftlighet i universitetskulturen. Under renässanshumanismen uppstod också en annan typ av avhandling, som inte bestod av teser utan i stället beskrev eller analyserade ett ämne i en redovisande framställning. Ordet *dissertatio* tycks från början ha varit knutet till detta slags faktaredovisande och resonerande text men vann sedan helt överhanden som benämning på avhandling över huvud taget, medan *disputatio* kom att beteckna själva disputationensakten och sålunda fick den betydelse det har i vår tid.

Disputationen viktigast

Båda typerna av avhandlingar existerar vid de svenska universiteten på 1600- och 1700-talen, dock med övervikt för dissertationstypen. Men ofta fanns det efter sådana avhandlingar tillagda teser eller "korollarier" om helt andra ämnen än avhandlingens, som respondenten åtog sig att försvara. Avhandlingarna var korta med nutida mått mätt, som en B- eller C-uppsats, vanligen ca 30 000 tecken, sällan över 100 000. Ofta upptogs flera sidor av gratulationer till respondenten – ofta på vers – av vänner och lärare och av respondentens tacksamhetsbetygelser och dedikationer till föräldrar och gynnare. Att disputeras var en social handling lika mycket som en vetenskaplig, ett högtidstillfälle med rituella inslag där respondenten visade vad han gick för samtidigt som universitetet visade upp sig i sin mest karaktäristiska uppenbarelseform. Avhandlingarna från den tiden med sina hyllningsverser och svassande dedikationer är tillfällighetsskrifter tillkomna vid dessa evenemang.

Av detta följer, generellt sett, att själva disputationen var viktigare än innehållet i den text man disputerade på. Respondenten var respondent, försvarare av texten, i första hand, inte författare. Författarskapet var inte

76

DEO DUCE!

THESES
MISCELLANÆ,

Quas
*Permissu Ampliff. Facultat. Philosoph. in Regia
Academia Aboënsi,*

Sub PRÆSIDIO
HENRICI HASSEL,
ELOQU. PROFESS. REG. & ORDIN.
h. t. RECT. MAGN.
PRO GRADU

Publico examini submittit
JOHANNES ODENIUS
AUSTRO-FINLANDIUS,
die XVII. Aprilis Anni MDCCXLV.
Loco borisq. solitis.

ABOÆ, Excud. JOH. KIÆMPE, Reg. Ac. Typ.

En tesavhandling ventilerad i Åbo 1745. Respondenten Johan Odenius från östra Finland framlägger under Guds ledning, Theses miscellaneae, blandade teser, under professor Henrik Hassels ordförandeskap. Respondenten hade möjligen formulerat dem själv men de gjorde inte anspråk på att vara originella.

så viktigt, huvudsaken var disputationen och den dialektiska skicklighet respondenten där kunde demonstrera. Förmågan att behärska ett ämne, att definiera, göra distinktioner, klassificera och kategorisera och inte minst att i en konkret debattsituation kunna argumentera och polemisera och dessutom göra det på latin, ansågs viktigt inte bara för de lärde utan också för präster och ämbetsmän av olika slag. Disputationen var prov på en kunskapshantering som i sista hand hade praktiska syften, inte vetenskapliga och teoretiska. Begreppet vetenskaplig skicklighet fanns inte, däremot kunde respondenten berömmas för lärdom och *dexteritet*, en duglighet med ord och argument som gick utöver det vetenskapliga kunskapssökandet. Om detta ideal förverkligades är ovisst, såsom brukar vara fallet med pedagogiska program, Slentrian sliter ned de flesta metoder, och i skönlitteraturen finns det gott om parodierande skildringar av akademiska disputationer där man driver gäck med den logiska och formalistiska argumentation som länge var föreskriven. Det utesluter inte att grundtanken var vettig.

Innehållets underordning under argumentationen var särskilt tydligt när det gällde tesavhandlingarna, där teserna kunde vara tagna var som helst ifrån och inte behövde avspiegla respondentens åsikt eller övertygelse. Men det märks också i de utredande avhandlingarna av dissertationstyp. Kvaliteten på dem var högst varierande. Ofta behandlade de rena övningsämnen hämtade från läroböcker eller professors undervisning. Inte sällan var det professorn, eller preses, som hade skrivit avhandlingen. Det kunde han göra som rent *geschäft* – latinprofessorn Per Ekerman i Uppsala skall ha tjänat sig en förmögenhet på att skriva avhandlingar åt respondenter; han presiderade för över 500 stycken. Men det förekom också att en professor publicerade substantiella resultat i dissertationsform; Linné exempelvis har en serie sådana dissertationer där innehållet i huvudsak kommer från honom men hopsättandet av texten överlätits åt respondenten. I sin yttersta konsekvens ledde detta bruk till att en professor delade upp ett arbete han skrivit i ett antal småbitar som respondenterna fick disputera på. Eftersom respondenterna betalade tryckningen var detta ett sätt att finansiera publiceringen av vetenskapliga texter. Slutligen förekom det också att respondenten själv hade gjort grundliga studier för sin avhandling, ibland i ett slags handledarrelation till preses. Bilden är brokig, inga standardkrav

på avhandlingarna fanns, varken kvalitativa eller kvantitativa, släktförbindelser, klientskap och kontakter betydde i det tidig-moderna samhället mer för karriären än formella meriter. Men normlösheten hade också sin grund i att det var själva disputationsakten som var huvudsaken, inte de resultat som till äventyrs fanns beskrivna i texterna.

Den klassiska doktorsavhandlingen

I mitten av 1800-talet ändrades denna ordning. Det feodala godtycket ersattes av borgerliga krav på tydliga kvalifikationer. Sambandet mellan prestation och merit måste göras mer genomskinligt. Att bli doktor på någonting man inte själv skrivit var stötande för det tänkandet. En del betydde det också att vetenskapen, sökandet efter ny kunskap, blev en allt tydligare del av universitetens uppgift; man började undervisa studenterna i laboratorier och seminarier i hur det vetenskapliga arbetet går till.

1852 stadgades det för de svenska universiteten, att respondenten själv skulle ha författat sin avhandling. Det innebar rimligen en höjning av kraven, och även att respondenten på ett tydligare sätt blev ansvarig för produktens kvalitet. Någon dramatisk förändring i avhandlingarnas utformning medförde dock inte reformen. Omfånget på avhandlingarna förblev måttligt – en trettio, fyrtio sidor – bruket att foga några teser efter den egentliga avhandlingstexten levde kvar, kravet att avhandlingen skulle vara en självständig vetenskaplig prestation var knappast obönhörligt.

Inte förrän i början av 1900-talet börjar avhandlingarna likna vad vi känner igen. De växer i omfång, förses med notapparat, bibliografi och förord där lärofäder och andra hjälpare på vägen avtackas. En graderad betygsskala, med sex steg, införs. Kravet på metod och självständighet skärps, vilket åtminstone för humaniora mest påtagligt yttrar sig i att författaren förväntas ha gjort en så fullständig genomgång av källmaterialet som möjligt.

Vad som orsakade denna förändring av avhandlingarna är inte utrett. Ökade krav på vetenskaplighet, som alltså då kanske i första hand betydde fullständighet, är en faktor, men även andra orsaker inverkade. En ny examensordning i början på 1900-talet stadgade att licentiatexamen bara skulle omfatta ett enda ämne i motsats till som tidigare två; det medförde att man fick skriva en licentiatuppsats av ganska betydande omfång, vil-

ken i sin tur ofta lades till grund för doktorsavhandlingen, som då blev mer omfattande. Andra faktorer, som ökande konkurrens om tjänster vid universitet och läroverk samt tillkomsten av statliga tryckningsbidrag kan också ha medverkat.

I alla händelser är perioden från omkring 1910 till 1970 den svenska doktorsavhandlingens klassiska era, med omfattande, ofta kvalificerade avhandlingar, utarbetade under lång tid med stora arbetsinsatser och uppoffringar, och granskade av minst två frackklädda opponenter under långa, ibland dramatiska disputationer, som inte sällan refererades i pressen. Avhandlingarna betygsattes av fakulteten enligt en sexgradig skala. Man fick betyg på försvaret av avhandlingen, vilket visar att själva disputationen alltså tillmättes betydelse. Men tyngdpunkten låg nu självklart i den vetenskapliga prestationen och de resultat avhandlingen tillförde forskningen.

Mest majestätiska tedde sig avhandlingarna i humaniora, där de ofta framstod som livsverk av författare som redan var yrkesverksamma som lärare, bibliotekarie eller museimän. Samtidigt började skillnaderna framträda tydligare mellan olika ämnesområden, där metodfasta discipliner som naturvetenskaperna och även språkvetenskapen tarvade mindre textutrymme och därmed blir kortare än de humanistiska böckerna som sällan framställer sina resultat i diagram och tabeller utan blir tjockare till följd av sina utförliga referat och analyser. Redan 1946 föreslog man från naturvetenskapligt håll, att avhandlingarna skulle framställas i form av flera uppsatser som publicerades efterhand som de blev klara och sedan slogs ihop inför disputationen, försedda med en introduktion. Dessa s.k. sammanläggningsavhandlingar har sedan blivit det normala i medicin och naturvetenskap, medan de haft svårt att få fäste i samhällsvetenskaperna och humaniora.

Den nutida avhandlingen

1969 inleddes en ny fas i avhandlingshistorien. Då infördes en ny ordning för "forskarutbildningen", ett vid den tiden ganska nytt ord. Avhandlingarna skulle inte längre vara livsverk utan gesällprov, de skulle vara början på en forskarkarriär och inte slutpunkten som de blivit för många. Doktorexamen skulle klaras av på fyra år, omfånget på avhandlingen skulle

vara 160 sidor och den skulle inte tryckas, bara stencileras; handledningen skulle intensifieras, handledaren skulle vid planeringen av arbetet medverka som om det vore hans eget arbete. Lagarbete och sammanläggningsavhandlingar skulle uppmuntras. Prestationen skulle inte vara lika entydigt individuell som tidigare. Disputationerna förkortades och bara en opponent skulle utses. Inget betyg skulle ges på försvaret och på själva avhandlingen kunde man bara bli godkänd eller underkänd.

Den här ordningen tillmötesgick önskemål från naturvetarnas och framför allt medicinarnas håll; hos dem skrev man redan sammanläggningsarbeten och samarbetade ofta i löpande projekt med många deltagare. För humanisterna och samhällsvetarna gick det trögare; de fick ned omfånget på sina avhandlingar ett slag och stencilerade dem, men ganska snart återgick det mesta till det gamla. Handledningen blev inte – och kunde inte bli – lika regelbunden och nära som i laborativa ämnen, omfånget ökade igen när ordbehandlingsmaskinerna kom och avhandlingarna blev återigen tryckta, eftersom ny teknik minskade tryckkostnaderna och en rad nya förlag med statsbidrag var villiga att ge ut böckerna.

1998 kom en ny reform, som egentligen bara gick ut på att driva igenom det man försökt åstadkomma 1969. Det skedde genom att alla som antogs till forskarutbildningen måste ha sin finansiering ordnad; därmed drogs en ekonomisk tumskruv åt som tvingar doktoranderna att skynda på och bli färdiga på de stipulerade fyra åren; det sätter också ett tryck på handledarna att medverka till detta som inte funnits förut.

Där är vi idag. Nu är ytterligare en reform föreslagen, som i enlighet med en EU-modell kommer att förkorta forskarutbildningen ytterligare och göra den treårig, samtidigt som det införs en förberedande tvåårig master-nivå. Detta lär definitivt göra slut på de långa avhandlingarna och göra dem till de gesällprov de sedan länge varit tänkta att vara. Avhandlingen blir då ett slags rapport som är anpassad till den massutbildning som också forskarutbildningen nu håller på att bli.

Återkomster

Avhandlingen avlägsnar sig därmed ytterligare från den ordning som rådde under den klassiska eran. Samtidigt kan man konstatera en intressant likhet mellan de tidig-moderna avhandlingarna på 1600- och 1700-talen.

Läran
om
FEBER.

Akademisk Afhandling,
med vidterfarna Medicinska Fakultetens
i Upsala tillstånd,

under inseende af

Doct. ISRAËL HWASSER

Professor i Theoretiska och Praktiska Medicinen,

för Medicinska Gradens erhållande

utgifven af

PETER ROBERT LUNDBERG

af Stockholms Landskap

på Medicinska Auditorium d. 15 Maj 1841.

p. v. t. e. m.

Andra afdelningen.

4 DELEN.

U P S A L A,
Leffler och Sebell, 1841.

Den medicinska avhandlingen i Uppsala 1841 består av ett utsnitt ur medicinprofessorn Israel Hwassers bok Läran om feber. Respondenten Peter Lundberg försvarade femton sidor av en text han inte själv författat. Han fick sin doktorsgrad och Hwasser fick en del av tryckningen av sin bok betald.

Utredningen om den nya doktorsutbildningen tonar ned de vetenskapliga resultaten till förmån för kompetensen att se problem, och kommunicera. Den praktiska färdigheten att hitta undersökningsuppgifter, söka pengar, fungera i nätverk, publicerar rätt och fungera i lag framhålls på bekostnad av den renodlade forskningsskickligheten. Man skall utbildas till doktor, inte till forskare.

Häri kan vi se en återgång till den praktiska kompetens att hantera kunskap som låg i *dexteriteten*, som då demonstrerades i disputationen men nu visas i ett bredare register. Det finns faror i denna tyngdpunktsförskjutning – det kan bli en ytlig, trendkänslig kunskapshantering i stället för forskning – men jag nöjer mig med att peka på den cykliska återkomsten av detta praktiskt orienterade ideal.

Ett annat, lätt komiskt, exempel på det cykliska momentet i avhandlingsväsendet gäller avhandlingarnas längd. Detta var ett problem redan på 1600-talet. 1687 klagades det på att avhandlingarna i Uppsala var för långa. De var längre än de dryga tjugo sidor som ansågs lämpligt, alltså inte särskilt långa med moderna mått mätt, men tillräckligt för att väcka kritik. Teologerna, som hade att kontrollera att ingenting som stred mot den lutherska läran inflöt i avhandlingarna, tyckte att alltför mycket tid gick åt för den censuren, när avhandlingarna var så långa. Medicinarnas åsikt var mer nyanserad:

Förändringen af de långe disputationerne är ett helsosamt verk och af samtliga professorer länge önskat; allenast om någon, antingen aff förnäm härkomst eller annat särdeles utseende, skulle begära att zira sitt arbete med ett litet öfverskred öfver det föreskrefne måttet, tycktes det intet obilligt kunna tillåtas

Motiveringen med sin hänvisning till börd och prestige är inte vår tids, men man kan ändå i citatet ana en bedömning som ligger nära vad åtskilliga nutida professorer tycker: nämligen att det vore bra om avhandlingarna blev kortare men man får å andra sidan se genom fingrarna på den begåvade doktorand som breder ut sig på ett intressant sätt.